

Ірина Горнова

МЕТОДИКА ЗОБРАЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XI ст. У “ХРОНОГРАФІЇ” МИХАЇЛА ПСЕЛЛА

Античні політичні категорії, які візантійський історик, автор “Хронографії” Михаїл Пселл ретельно студіював протягом багатьох років, сприяли розробці ним власного інструментарію. Пселл застосовував певні критерії при оцінці правлінь візантійських імператорів. Якщо спробувати виокремити їх з тексту “Хронографії”, то можна побачити, що вони складають своєрідну “модель”, яку умовно можна назвати “соціологічною”. Модель ця включала такі елементи: турбота про цивільні справи; правильна податкова політика; підтримання на належному рівні війська.

Окрім перерахованого вище, “соціологічна модель” Пселла містить також такий критерій, як ставлення правителя до наук. Однак застосування його має помітну специфіку. Слід пам’ятати, що висока самооцінка Пселла базувалася насамперед на тому (а можливо і тільки на тому), що він, як ніхто, фундаментально простудіював весь доступний у його час комплекс наук. На сторінках “Хронографії” він неодноразово підкреслював свою безумовну інтелектуальну перевагу над сучасниками¹. Створюється враження, що саме освіченість для нього – першорядний критерій не тільки для самооцінки, а й для оцінки інших осіб. Логічно тому, що історик намагався застосувати його і до імператорів. Цей критерій фігурує при описі багатьох правлінь – як тих, до яких він ставився позитивно, так і тих, які, з його точки зору, заслуговують осуду. При цьому Пселл найчастіше приходив до висновку про поверховість знань правителів і хоча й намагався це замаскувати, демонстрував поблажливо-зневажливе до них ставлення, в якому відчувається перевага інтелектуала над людьми низького культурного рівня. Однак у “Хронографії” наявні винятки з цього правила. Вони стосуються правлінь Ісаака I Комніна, а також Константина X та Михаїла VII Дук. Розглядаючи кар’єру Ісаака Комніна, Пселл зовсім не торкається цього аспекту його особистості, хоча з інших джерел відомо, що Ісаак успішно займався науками². Що ж до Константина та Михаїла Дук, то історик

¹ Μιχαήλ Ψελλός. *Χρονογραφία: Δεκατέσσερις αυτοκράτορες του Βυζαντίου* / [μετ. Α. Σιδέρη], Αθήνα 1993, 6.42.

² *Η Συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλιπτή* / [ed. Th. Tzolakis], Θεσσαλονίκη 1968, σ. 110.

розсипає їм захоплені похвали. Енкоміастичність опису їх правлінь не викликає сумнівів і тим більш показовим є те, що Пселл вважає за необхідне вказати на їх високий інтелектуальний рівень і заступництво наукам. Як можна пояснити таке ситуативне застосування зазначеного критерію? Мабуть, Пселл, попри виняткову важливість інтелектуального розвитку для нього особисто, усвідомлював, що висока освіченість і філософське сприйняття світу не обов'язкові для того, щоб ефективно управляти візантійською державою.

Проаналізуємо тепер, яким чином функціонує “соціологічна модель” Пселла. Для цього спробуємо “пропустити” через неї найбільш репрезентативні частини “Хронографії”. Такими можна вважати описи правлінь імператорів, сучасником яких був історик. Подібний підхід, на нашу думку, досить виправданий тим, що візантійський історик надавав опису особисто пережитого першорядну важливість.

Першим з імператорів, чиє правління історик застав у свідомому віці, був Роман III Аргір. Пселл торкається політики цього государя щодо військового і цивільного станів (не вдаючись, проте, до подробиць) і відзначає її неефективність. Щодо податкової політики історик констатує посилення податкового гніту. Він з осудом пише, що Роман “походив більше на збирача податків, ніж на імператора”³. Але головний докір Пселла імператору викликаний не жорсткою податковою політикою, а тим, що Роман неправильно витрачав на будівництво храму гроші, які, на думку історика, необхідно було витратити на інші потреби держави⁴. Нарешті, інтерес Романа до вчених занять він вважає показним. Отже, застосувавши свою “модель”, Пселл дає негативну оцінку правлінню Романа. Проте залишається неясним, як саме, на думку Пселла, імператору слід було витратити кошти.

На початку опису правління наступного імператора Михаїла IV Пафлагонця історик зазначає: “характер Михаїла змушує мене роздвоюватися у своїх судженнях”. Пселл визнає, що Михаїл “допустив несправедливість” щодо попереднього імператора Романа III Аргіра, взявши участь у його отруєнні. Проте його заслуги в уявленні Пселла настільки великі, що його можна було б визнати одним із найславетніших імператорів⁵. Особливе схвалення Пселла цей імператор заслужив турботою про цивільні справи. Імператор дотримувався табелі про ранги і тих, хто був

³ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, 3.12.

⁴ *Ibid*, 3.15.

⁵ *Ibid*, 4.7; 4.36.

до воцаріння до нього близький, він не поставив відразу на високі посади, але “навчив спочатку на скромніших і низьких, а потім вже звів на ті, що вище”⁶. Не менш важливою була політика імператора щодо обороноздатності країни. За словами Пселла, він, як міг, посилював військо⁷. Втім, історик свідомо відмовляється від перерахування всього, що зробив імператор “під час внутрішніх заколотів і зовнішніх війн”. Він робить тільки один виняток, описуючи війни з болгарами як взірць успішних дій імператора⁸. Нарешті, значна частина розділу, присвяченого правлінню Михаїла, відведена розповіді про його щире і рідкісне благочестя і богоугодні справи⁹.

Спробуємо розглянути, наскільки змальована в “Хронографії” картина правління Михаїла IV може бути названа об’єктивною. Якщо вірити Пселлу, то найбільш успішною сферою внутрішньої політики Михаїла IV було оподаткування. Податками займався брат імператора, Йоанн Орфанотроф, якого Пселл представляє як видатного державного діяча. Історик із захопленням згадує “особливу винахідливість і розум”, які Йоанн “виявив при обкладанні податками”¹⁰. Він проте не повідомляє, у чому саме полягала сутність його податкової політики. Інші історики не розділяють захвату Пселла. Скилиця, зазначивши солідарно з Пселлом невчепність Орфанотрофа “у винаході хитрощів” для викачування з населення грошей, обурюється: “... він зміг придумати всі види несправедливих засобів: окрім громадських податків, він вирішив, що було потрібно, щоб кожне поселення понад того платило аерікон, згідно зі своїм становищем і своїми силами, чотири номісми, інші – шість і до двадцяти, не рахуючи інших ганебних зборів, винайдених духом наживи, і про які було б соромно говорити”¹¹. Скилиця повідомляє також про антиподаткове повстання в Антіохії, про яке Пселл не згадує. Про одіозну для населення податкову політику Орфанотрофа свідчить і Кекавмен. За його словами, константинопольці настільки зненавиділи правлячих пафлагонців за хабарництво, свавілля і жорстокість, що мріяли про винищення всього їх роду¹².

⁶ Μιχαὴλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, 4.10.

⁷ *Ibid.*, 4.19.

⁸ *Ibid.*, 4.39.

⁹ *Ibid.*, 4.34–37.

¹⁰ *Ibid.*, 4.12.

¹¹ *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum* / [rec. I. Thurn], Berolini; Novi Eboraci 1973, σ. 404; Г. Цанкова-Петкова, *Феодальная рента в болгарских землях под византийским владычеством*, ВВ 19 (1961) 11.

¹² Кекавмен, *Советы и рассказы: Поучение византийского полководца XI века* / [пер. и коммент. Г.Г. Литаврина], Изд. 2-е, перераб., доп., Санкт-Петербург 2003, с. 346.

Таким чином, високо оцінена Пселлом податкова політика цього імператора у висвітленні інших істориків зовсім не виглядає успішною. Не менш помітні розбіжності в описах інших сфер життя імперії в правління Михаїла IV. Правлінням пафлагонців була незадоволена якась частина могутньої столичної знаті, що навіть здійснила невдалу спробу повалення імператора. Керівниками повстання були Йоанн Макремволіт і майбутній патріарх Михаїл Кіруларій, який на той час ще був світською людиною і претендував на імператорський престол¹³.

Стосовно політики держави щодо військового стану можна констатувати наступне. З самого початку правління Михаїла IV військова знать зайняла щодо нього ворожу позицію. Пселл замовчує це, як і те, що Орфанотроф зміщував з посад представників провінційної військової знаті і заміщав їх своїми непридатними для військової служби родичами. Не повідомляє історик і про низку повстань полководців (Григорія Тароніта в Малій Азії та Василя Сінадіна, стратига Діррахія)¹⁴. Нарешті, Пселл замовчує те, що Орфанотроф ставив своїх людей на єпископські пости і навіть мріяв про трон патріарха. Нічого не згадує історик про майже безперервні стихійні лиха. І попри все це загальна оцінка правління Михаїла IV у Пселла схвальна: “Під час свого царювання він багато замислив і багато зробив і лише в окремих випадках терпів невдачі; досліджуючи і зіставляючи його діяння, я знаходжу, що успіхів у нього було більше, ніж промахів ...”¹⁵.

Чи усвідомлював історик реальну картину правління цього імператора? Відповідь має бути позитивною. По-перше, Пселл визнає, що Михаїл, хоча і намагався боротися з недугою, яка вразила візантійську державу, все ж “не наважився зовсім перестати годувати тіло, привчене поглинати згубні соки і роздуватися від нездорової їжі”¹⁶. По-друге, історик обмовляється, що Михаїл не став уславленим імператором через братів, з якими його пов’язала “зла доля”. Саме брати своїми діями завдавали шкоди державі¹⁷. По-третє, Пселл повідомляє, що інші літописці інакше оцінять це правління, хоча саме себе він вважає “справедливим суддею”, оскільки “обертався в гущі подій”¹⁸.

¹³ *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum...*, σ. 413.

¹⁴ *Ibid*, σ. 412.

¹⁵ *Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία*, 4.54.

¹⁶ *Ibid*, 7.54.

¹⁷ *Ibid*, 4.10.

¹⁸ *Ibid*, 4.38.

Загалом складається враження, що Пселл намагався представити правління Михаїла IV відповідним своїй “соціологічній моделі”. Однак запропонований вище аналіз виявляє, що “модель” застосовується ним лише частково. Відсутня військова складова “моделі”, тобто відомості, що стосуються політики цього імператора щодо військового стану. Інші ж її складові наявні. Пселл знаходить правильною політику Михаїла IV щодо чиновників, які просувалися по службових сходах, згідно до установлених правил. Він захоплюється податковою політикою, успішно проведеною Йоанном Орфанотрофом. Історик настільки високо оцінює державні таланти Орфанотрофа, що готовий пробачити йому схильність до пияцтва і зневажливе ставлення до інтелектуалів¹⁹. Таким чином, у черговий раз проявляється непослідовність і подвійність позиції Пселла, який, з одного боку, проголошує в “Хронографії”, що головне завдання правителя – це турбота про загальне благо, а з другого, не помічає, що непомірні податки Орфанотрофа несли “благо” лише вузькій групі чиновників, які отримували постачання з імператорської казни. Орфанотроф був однією з тих “сильних особистостей”, захоплення якими Пселл не раз висловлював у “Хронографії”. Пселлові явно імпонувала його рішучість, яка межувала з безпринципністю.

Отже, оцінюючи початок правління пафлагонців, Пселл начебто застосовує свою модель і представляє його в позитивному світлі. Інший правитель з цієї ж сім’ї – Михаїл V Калафат – отримує зовсім іншу оцінку. Зупинимося на тому, як саме історик трактує це правління.

До влади Михаїла V привів Йоанн Орфанотроф. Пселл прекрасно розумів, що Йоанн дбав насамперед про інтереси власної родини, в руках якої він прагнув зберегти імператорську владу. Орфанотрофу вдалося ще за життя Михаїла IV умовити Зою всиновити сина своєї сестри Марії (майбутнього Михаїла V) і зробити його кесарем. Ніби забувши про свої похвали Михаїлу IV, який, будучи людиною низького походження, зумів стати майже зразковим правителем, Пселл підкреслює худорідність його наступника. Прагнучи принизити Михаїла V, Пселл повідомляє про те, що його батько Стефан був простим конопатником кораблів, що навряд чи відповідає дійсності²⁰. Ймовірно, він належав до торгово-ремісничої верхівки Константинополя. Пселл виставляє Михаїла людиною брехливою, мінливою, яка ненавидить “всіх і вся”. Усунення від влади Орфанотрофа і заслання імператриці Зої Пселл трактує як прояв поганого

¹⁹ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, 4.14.

²⁰ *Ibid*, 5.26.

характеру Михаїла V. Особливо підкреслює історик його підступність і ненависть до власних родичів²¹. Насправді, ці заходи мали певний соціальний зміст. У Михаїла V, як видно з опису Пселла, була якась програма державних перетворень²². Відсторонення Михаїлом V від справ Орфанотрофа і наступна висилка з Константинополя Зої на острів Принкіп були, мабуть, частиною цієї програми. Якщо Йоанн Орфанотроф уособлював жорстокий податковий гніт сім'ї пафлагонців, їх нестримні здирство і свавілля, то Зоя була фігурою, навколо якої групувалися незадоволені представники синкліту. Видалення Зої, за Пселлом, слугувало причиною вибуху народного обурення. За словами історика, люди всякого роду, стану і віку відкрито висловлювали своє невдоволення²³. У Константинополі спалахнуло потужне повстання проти імператора (квітень 1042 р.), опис якого складає основний зміст оповіді Пселла про правління Михаїла V.

Пселл називає Михаїла V “дивною людиною”, яка займалася безглуздими перестановками і не зробила для держави нічого корисного. Такий підхід, напевно, визначається тим, що Пселл не приймав соціальну програму Михаїла V і не був його прихильником. Цей імператор у певному сенсі був справжнім новатором. Дослідники справедливо відзначають, що Михаїл V зробив ставку на торгово-лихварські кола Константинополя. Саме вони на самому початку правління влаштували імператору пишну зустріч, про що несхвально повідомляє Пселл²⁴. Хоча Пселл не описує детально політику імператора, він все ж відзначає, що Калафат “привернув до себе вибраний міський люд, а також людей з ринку та ремісників і завоював їх прихильність милостями”. Калафат, мабуть, надав представникам торгово-лихварських кіл посади, які були скасовані після скинення імператора²⁵.

В цілому можна констатувати, що “соціологічна модель” до правління Михаїла V, як і до його попередника, застосовується частково. Історик розглядав лише деякі аспекти стану цивільних справ. Михаїл V спробував спиратися на торгово-ремісничі прошарки і знехтував синклітом. Пселл з обуренням говорить про ставлення імператора до чиновників, оскільки він “нікого з людей вельможних не обдаровував ласкою погляду або душі, а тільки лякав всіх грізними промовами”²⁶. Вся розповідь про цього

²¹ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, 5.9.

²² *Ibid.*, 5.18.

²³ *Ibid.*, 5.25.

²⁴ L.G. Westerink, *Proclus, Procopius, Psellus*, *Mnemosyne* 10 (1942) 275–280; Г.Г. Литаврин, *Восстание в Константинополе в апреле 1042 г.*, ВВ 33 (1972) 42.

²⁵ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, 5.16; *Michael Attaleiates. Historia* / [ed. W. Brunet de Presle; I. Bekker], Bonn 1853, p. 342; Г.Г. Литаврин, *Указ. соч.*, с. 43.

²⁶ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, 5.15.

імператора побудована на тому, щоб створити образ людини, яка діяла всупереч “державному глузду” і тому зазнала катастрофи.

Тим не менш, навряд чи цей образ відповідає дійсності. Слушною є думка Г. Літаврїна про те, що “цілком ймовірно ... Михаїл V ... не був ані самовпевненим молодиком, ані примхливим деспотом, ані політичним авантюристом”²⁷. Причини його поразки зумовлені тим, що торгівельно-ремісничі кола, на які він орієнтувався, були дуже слабкі і не могли протистояти головним “політичним гравцям”, які визначали державний розвиток країни. Сили, представлені чиновною бюрократією, що згуртувалися навколо Зої, та угруповання Феодори, яке об’єднувало столичну світську знать, що блокувалась з вищим білим духівництвом і була пов’язана з опозиційною військовою аристократією, зуміли досягти короточасного компромісу. Як повідомляє Пселл, після довгих дебатів вони дійшли згоди, звівши на престол відразу обох представниць Македонської династії.

Оцінку Пселлом короточасного спільного правління Зої і Феодори не можна назвати однозначною. Хоча в тоні розповіді наявна певна частка упередження проти жіночого правління, прямих заяв про неприпустимість такого в історика немає. Пселл міряє Зою і Федору тією ж мірою, що й самодержців-чоловіків, тобто намагається застосувати до їх правління свою “модель”. Політика сестер на початку їх царювання викликає його схвалення. Йому здається справедливим те, що вони усунули з посад тих, кого призначив повалений Михаїл V. Пселлу імпонують радники сестер, які “ретельно займалися військовими і цивільними справами”²⁸. І все ж головна характеристика Пселлом правління Зої і Феодори полягає в тому, що “жодна з них за складом розуму не підходила для царської влади”. Через їх “жіночі дрібниці”, нерозбірливі благодіяння і роздачі “погіршилася до незмоги доля Ромейської держави”²⁹. Пселл постійно підкреслює непомірну щедрість Зої. В це правління “багато людей несподівано, як на сцені, піднеслися вгору”, а казна була спустошена³⁰. Пселл нарікає на те, що кошти, призначені на військові цілі, були скорочені і розтрачені на угоду “підлесника”³¹. Знов використовує він і категорію “загального блага”. Пселл заявляє, що величезні роздачі були не благом, а навпаки початком “занепаду і приниження держави”.

²⁷ Г.Г. Литаврин, *Указ. соч.*, с. 41.

²⁸ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, 6.2.

²⁹ *Ibid.*, 6.5.

³⁰ *Ibid.*, 6.7.

³¹ *Ibid.*, 6.8.

Багато уваги приділяє Пселл індивідуальній характеристиці сестер. З його опису випливає, що, якщо Зоя не виявляла здібностей політичного діяча і влада цікавила її як можливість безконтрольного розпорядження державними коштами, то Феодора була особистістю іншого плану. У молодості вона взяла участь у змові проти Романа III Аргіра³², за що і була відправлена до монастиря. Потім під час повстання 1042 р. вона опинилась на чолі одного з ворожих імператору угруповань. Однак після короткочасного спільного правління з Зоєю Феодора на тринадцять років зникла з політичної арени Візантії. У цей час правив чоловік Зої, Константин IX Мономах. Ті ж самі критерії, від яких відштовхувався історик для оцінки правління інших імператорів, визначають зміст оповідання про Константина IX Мономаха. Якщо абстрагуватися від голосливих вихвалень якостей характеру імператора, то стає очевидним, що Пселл беззастережно засуджує його насамперед за те, що в нього відсутній здоровий глузд державного діяча. Це проявляється в легковажності і нестримному прагненні до задоволень, марнотратстві, невмілій розстановці кадрів, розгромі “гуртка Пселла”, забобонах, невдачах у зовнішній політиці і дипломатії.

Феодора, як єдина представниця Македонської династії, знову посіла престол після смерті Константина IX Мономаха. Вона проявила себе досить жорстким правителем, прийнявши на себе всю повноту державної влади³³. Початок її правління Пселл навіть оцінює як “славне і величне”. У суперечності з цією заявою перебувають заключні роздуми історика про те, що все, чого добився її попередник (Михаїл IV), “пішло прахом”. Причина такої оцінки, вочевидь, коріниться в тому, що імператриця наблизилася до себе “негідного” радника Лева Параспондила, віддавши йому перевагу перед Пселлом³⁴. На відміну від Пселла, Феодора, мабуть, вважала, що головними якостями державного радника є не “вченість і красномовство”, а досвід та компетентність. Невдоволення Пселла викликав не тільки радник Феодори, але й схвалений нею наступник – Михаїл VI, якого, як він повідомляє, нав’язали вмираючій імператриці її наближені.

Пристаючи до опису царювання Михаїла VI Старого, Пселл прямо заявляє, що не хоче про нього писати, вважаючи його, мабуть, занадто нікчемним правителем. Тим не менш, він майже одразу згадує про свою “модель”. “Непорушність трону”, розмірковує Пселл, покоїться на

³² M. Mathieu, *Les faux Diogènes*, Byzantion 22 (1952) 134.

³³ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Theod. I; Theod. 2.

³⁴ *Ibid*, Theod. 15.

трьох опорах: “народі, синкліті і війську”. Проте імператори, як правило, намагаються заручитися милістю лише “народу і синкліту”, і Михаїл – не виняток з цього правила³⁵. Втім, у цьому випадку ця “формула правильного правління” має скоріше риторичний характер, виконуючи роль логічного переходу до опису найбільш невдалих дій уряду Михаїла. Серед таких – повідомлення про традиційне для початку кожного правління відвідування царя воєначальниками, які прибули до Константинополя в надії отримати імператорські милості. Імператор, за словами Пселла, не звернувся до них “з промовами царськими і щедрими”, а “грубо вилаяв їх усім скопом”, що стало причиною гострого конфлікту, який визначив подальший розвиток подій і падіння імператора. Пселл ігнорує інші події цього правління, опускаючи, зокрема, важливі подробиці, пов’язані з підготовкою заколоту військових. Нічого не сказано про вельми помітних воєначальників – Никифора Врієннія, котрий взяв участь у підготовці змови та італо-нормандського найманця Ерве Франкопула³⁶. Обходиться мовчанням і складне зовнішньополітичне становище країни.

Пселла цікавить головним чином особистість повсталого проти імператора полководця Ісаака I Комніна, а також його власна участь у посольствах імператора до заколотників³⁷. Він незмінно підкреслює свій вплив на імператора і докладно вказує, які поради він йому дав³⁸. Пселл рекомендував Михаїлу забути про суперечки з патріархом Михаїлом Кіруларієм і досягти з ним згоди; відправити до узурпатора послів, щоб переконати його розпустити армію; стягнути полки з заходу, зібрати сили, що залишилися, запросити на допомогу союзників з сусідніх варварських країн, зміцнити чужоземне військо³⁹. Імператор, проте, не зумів використати ці поради і зазнав краху. Відповідальність за це Пселл перекладає на нього самого, замовчуючи свою сумнівну роль заступника “за його інтереси” перед бунтівним Ісааком Комніним.

Дорікаючи Михаїлу VI за те, що він обійшов милостями воєначальників, Пселл підкреслює, що їхній ватажок Ісаак Комнін заслугоував на “вищі почесті і похвали”. Пселл, ймовірно, має на увазі його діяльність як магістра і командувача східним військом імперії, яке боролось з турками-сельджуками. До повстання військових, за Пселлом, приєдналися

³⁵ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, 7.1.

³⁶ *Oxford Dictionary of Byzantium*: 3 vol. / [ed. A. P. Kazhdan], vol. II, New-York; Oxford 1991, p. 328–329.

³⁷ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, 7.14–15.

³⁸ *Ibid.*, 7.10.

³⁹ *Ibid.*, 7.10.

“наймогутніші роди”, і скоро змовники знайшли підтримку провінційної військової знаті⁴⁰. Ісаак, за Пселлом, продумано і далекоглядно керував повстанням: блокувавши столицю, він організував стягнення державних податей для підтримки армії. Комнін звелів скласти списки з тим, щоб “затвердившись ... на престолі, мати точні розрахунки податкових надходжень”⁴¹. Пселл захоплюється стратегічним талантом Ісаака, який зумів правильно вибрати найбільш придатних для військової служби з величезного натовпу людей, які прибули до нього. За Пселлом, Ісаак “блискуче розпоряджався справами” і користувався повагою війська⁴². Царські воєначальники також були налаштовані перейти на сторону заколотника, що й визначило його перемогу при Нікеї⁴³. Отже, Пселл дає позитивну характеристику Ісааку I Комніну, представляючи його розумним адміністратором і талановитим стратегом. Його зовсім не бентежить те, що Ісаак – бунтівник, хоча на сторінках “Хронографії” ми можемо знайти заяви про неприпустимість заколотів проти правлячого імператора⁴⁴. Позитивну характеристику Ісаака доповнює також опис його вступ до Константинополя в якості законного правителя. Пселл дає картину загального триумфу, згадуючи навіть ті верстви населення, яких він майже не торкається у своєму творі: “В урочистостях брали участь не тільки простий народ, не тільки синклітики, не тільки ті, що живуть землеробством і торгівлею, покинули свої оселі й ті, хто долучився до вищої філософії і хто піднявся на вершини гір, хто оселився в печерах або проводив життя серед повітря”⁴⁵.

До моменту приходу до влади Ісаака в державі, на думку Пселла, назріла необхідність докорінних перетворень⁴⁶. На відміну від попередніх правителів, які даремно розтринькували багатства казни, Ісаак відразу ж почав “викорінювати зло”. Він скасував усі розпорядження попередника (напевно, про надання пільг, подачок чиновно-бюрократичній верхівці); вилучив частину земель у церкви і передав їх до казни, що викликало конфлікт із патріархом. Багато приватних осіб були позбавлені маєтків, і їм не могли допомогти щедрі хрисували, надані попередніми імператорами. Конфіскована земля передавалася фіску. Більше того – Комнін прагнув підтримати дрібних власників: він переконував, якщо вірити Пселлу,

⁴⁰ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, 7.3; 7.5.

⁴¹ *Ibid*, 7.7.

⁴² *Ibid*, 7.8.

⁴³ *Ibid*, 7.12.

⁴⁴ *Ibid*, 7.22–24.

⁴⁵ *Ibid*, 7.40.

⁴⁶ *Ibid*, 7.57.

“всіх” задовольнятися своїми доходами, не поводячись несправедливо з сільською біднотою⁴⁷. Пселл схвально ставиться до цих заходів, підкреслюючи розум імператора і повідомляє про його прагнення досконально вивчити питання, які стосуються державних справ. Вихваляє Пселл і військовій доблесті Ісаака, якими захоплювалися навіть “парфянський султан” і “єгипетський правитель”⁴⁸.

Отже, Пселл ніби високо оцінює якості Ісаака як правителя. Його політика, зауважимо, багато в чому нагадує політику Василя II, якого історик вважав найславетнішим імператором. І все ж оцінка Пселлом цього правління вкрай суперечлива. Застосовуючи до нього свою “соціологічну модель”, Пселл, з одного боку, захоплюється даром Ісаака Комніна як державного діяча. Навряд чи слова про те, що “ніхто не був таким обраним [для царської влади – *Ι.Γ.*] і не перевершував так набагато інших у ... науці управління”, звернені до Ісаака в промові Пселла проти Михаїла Кіруларія, є лише грубими лестощами⁴⁹. З іншого боку, Пселл приходить до висновку про те, що заходи Ісаака були невчасні і занадто стрімкі. Імператор, на його думку, взявся впорядкувати державні справи, незважаючи на обставини та час, який був невідповідним для його “безплідних спроб”⁵⁰.

У цих спостереженнях Пселла виявляє себе його виняткове чуття історика. Проте він не міг збагнути глибинного соціального змісту того, що відбувалося. Спроби Ісаака Комніна оздоровити апарат управління зачіпали інтереси групи осіб, які звикли бачити в державній владі необмежене джерело для особистого збагачення. Його дії збурили проти нього могутні сили: колишніх прихильників Михаїла VI і церкву на чолі з константинопольським патріархом. Слід погодитися з думкою, висловленою в 2 томі “Історії Візантії” під редакцією академіка С. Сказкіна, про те, що утворився своєрідний історичний парадокс, коли голова заколоту полководців діяв в інтересах централізації візантійського державного апарату, а столична знать, об’єктивно зацікавлена в цій централізації, встала в опозицію до нього⁵¹. За таких обставин Ісаак опинився в ізоляції. Сам Пселл взяв участь у змові проти нього і переконав важко хворого Ісаака відректися від престолу на користь воєначальника Константина Дуки.

⁴⁷ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, 7.60.

⁴⁸ *Ibid*, 7.61–63.

⁴⁹ Михаил Пселл, *Обвинительная речь против Михаила Кирулария*, П.В. Безобразов, Материалы для истории Византийской империи, ЖМНП 265 (1889) 53.

⁵⁰ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, 7.58; 7.62.

⁵¹ *История Византии: в 3 томах* / [под ред. акад. С.Д. Сказкина], т. 2, Москва 1967, с. 229–230.

Під час опису обставин зречення Ісаака I, який за словами Пселла, сам визнав, що Константин більш від нього гідний трону, історик допустив явний відступ від правди. Ця частина “Хронографії” писалася в правління Константина Дуки і на його замовлення. Пселл прагнув представити Константина ідеальним правителем, а власні з ним відносини – безхмарними. Зазначимо на маргінесі, що з особистого листування історика відомо, що Пселл неодноразово звертався до брата імператора, кесаря Йоанна, з проханнями про те, аби той замовив за нього слово перед імператором, який не удостоював Пселла своєї уваги⁵².

Переслідуючи свою мету, Пселл надає оповіді панегіричного характеру. Він зводить рід Дук до історичних персонажів початку X ст., які послужили прототипами героїв поеми про Дигеніса Акріта. Пселл підкреслює особисті чесноти Константина: скромність, врівноваженість, милосердя, благочестя, любов до читання, добродієність і добропорядність у приватному житті. Згадки цих якостей підкріплюються описом відповідних подій або вчинків імператора. Разом з тим, відомі вже критерії оцінки державної діяльності імператора Пселл застосовує і при характеристиці цього правління. Він торкається всіх сфер: управління справами цивільними, військовими, казною. Завершуючи огляд діянь цього монарха, історик повідомляє, що Константин “прожив славне життя” і здобув “щасливий кінець”, а його царювання було “спокійним і милостивим”⁵³.

Однак у дійсності щодо правління Константина вимальовується інша картина. У Продовжувача Скилиці містяться відомості про те, що василевс здавався динатам нестерпним⁵⁴. Доказом цього є змова, організована високопосадовими чиновниками на чолі з єпархом Константинополя в квітні 1061 р. Їх метою було повалення імператора і зведення на престол іншої особи, чиє ім’я невідоме. Лише випадковість допомогла імператору уникнути скинення⁵⁵. Пселл також глухо повідомляє про цю змову, в якій брали участь “не одні лише безвісні і безрідні, а й дуже знатні і помітні люди”⁵⁶. Однак він не вдається до подробиць і намагається пом’якшити враження від цієї події, оскільки це порушило б його концепцію “милостивого” правління Константина X Дуки.

⁵² Michael Psellos, *Epistolae*, Opera quae reperiri potuerunt omnia / [ed. J. P. Migne] / (Patrologia Graeca), vol. 122, 1889, p. 1169–1186, col. 1170.

⁵³ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Const. 28.

⁵⁴ Η *Συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλιτσή*, σ. 652.

⁵⁵ Michael Attaleiates, *Historia*, σ. 71–73; 25; Η *Συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλιτσή*, σ. 631–632.

⁵⁶ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Const. 22.

Хоча Пселл пише, що імператор, який “вважав своїм першим обов’язком встановити справедливість і благозаконня”, проявив мудрість, розбираючи цивільні справи як досвідчений суддя, а також перевершив всіх “турботами про військовий стан”, ці похвали суперечать свідченням інших джерел. Втім, досить суперечливі і висловлювання самого Пселла. Так, заява історика про те, що імператор турботою про військо перевершив усіх, не узгоджується з його ж наріканнями на недостатню увагу, що приділялася війську. Вороги все більше тіснили Візантію, а імператор, жалкує Пселл, не розумів, що “... з ослабленням ... війська сила ворогів зростала”⁵⁷. Цар економив на армії, і, коли восени 1064 р. кочовики перейшли Дунай і стали грабувати візантійські землі, він зволікав і не посилав проти них війська, уникаючи непотрібних (як йому здавалося) витрат. Ця безглузда скупість дала іншому історика, Михаїлу Атталіату, підставу докоряти імператору тим, що “обол був для нього найдорожчим”⁵⁸. Пселл дорікає Константину в прагненні залагоджувати зовнішньополітичні справи за допомогою дарів і милостей, а не силою. Міжнародне становище імперії було в цей час досить складним: сельджуки на східних кордонах; узи й угорці на Балканах; нормани в Південній Італії погрожували інтересам Візантії⁵⁹.

Щодо цивільних справ, то Пселл пише, що Константин облагодіяв не тільки “вельможних людей”, а й тих, хто нижче, – ремісників, знищивши тим самим стіну, яка розділяла синклітиків і цивільний стан⁶⁰. Атталіат, чії соціальні обрії були значно ширшими, ніж у Пселла, додає красномовне зауваження про те, що імператор надав титули дуже багатьом людям “як з синкліту, так і з ринку”, а також поновив у колишньому становищі осіб, які зазнали переслідувань за Ісаака Комніна⁶¹. Дуже схвально висловлюється Пселл про законодавчу діяльність Константина, а також про його заняття розбором позовів: “... були урочисто проголошені закони, розірвані несправедливі договори ... А сільські жителі, які раніше й не бачили ніколи імператора... отримували свою частку від його милосердних промов і ще більше милосердних діянь”⁶². Проте за даними

⁵⁷ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Const. 18.

⁵⁸ Michael Attaleiates, *Historia*, σ. 84.4–9.

⁵⁹ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Const. 17; І.С. Горнова, *Вплив античних історико-філософських традицій на формування світогляду Михаїла Пселла*, Одіссос: актуальні проблеми історії, археології та етнології, Одеса 2009, с. 232.

⁶⁰ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Const. 15.

⁶¹ Michael Attaleiates, *Historia*, σ. 71.

⁶² Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Const. 16.

інших джерел, надмірне захоплення Константина справами правосуддя завдавало шкоди його державним обов'язкам⁶³.

У викладі Пселла цей імператор постає як розумний розпорядник державних грошей, який зумів наповнити “царську казну” принаймні наполовину⁶⁴. Для поповнення казни Константин продавав посади, скорочував витрати на армію, збільшував податки для всього населення. Пселл, однак, обходить мовчанням податкові заходи імператора, а також той факт, що вони послужили безпосередньою причиною виступу в Фессалії болгар і волохів. Візантійська держава, як показали дослідження Г. Літаврїна, проводила різну податкову політику щодо грецького населення і населення завойованих територій⁶⁵.

Отже, в описі правління цього монарха “модель” використовується Пселлом у повній мірі, а висновки про його правління в цілому позитивні. Він дійсно досяг певних успіхів у поповненні казни. Його прагнення дотримуватись законності, мабуть, було щирим. Проте провальна зовнішня політика і посилення податкового гніту навряд чи дають підстави для високої оцінки його правління. І Пселлу зрештою доводиться визнати, що це правління не можна назвати зразковим: “... щось склалося вдало, а щось пішло криво і навскіс”⁶⁶.

Після смерті Константина Дуки правління перейшло до його дружини Євдокії, яка стала регентом при малолітньому сині Михайлі. Ціком ймовірно, що Йоанн Дука, брат покійного імператора, а також близький до нього Михайл Пселл розраховували на те, що Євдокія стане слухняним знаряддям в їхніх руках. За цих обставин зрозуміло, з якою метою імператрицю примусили дати клятву не виходити заміж повторно. Її короточасне правління Пселл оцінює, використовуючи свої звичайні критерії. Історик повідомляє, що Євдокія, жінка “досвідчена і мудра”, була здатна займатися “призначенням на посади та цивільними розглядами”, “збором казенних податей”, вміла “говорити по-царськи” і володіла “великим розумом”⁶⁷.

Ці характеристики не просто славослів'я веломовного Пселла, готового вихвалити будь-якого “зручного” йому правителя. Вчинки Євдокії виявляють її власну політичну волю. Візантія в цей період переживала

⁶³ Michael Attaleiates, *Historia*, σ. 76.

⁶⁴ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Const. 3.

⁶⁵ Г.Г. Литаврин, *Восстание в Болгарии и Фессалии в 1066 г.*, ВВ 11 (1956) 123–134; Г.Г. Литаврин, *Налоговая политика византийского правительства в Болгарии (1018–1185)*, ВВ 10 (1956) 81–110.

⁶⁶ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Const. 2; 7.90.

⁶⁷ *Ibid.*, Eud. Rom. 1.

важкі часи, її північні і східні кордони зазнавали постійних атак, а всередині країни спалахували військові заколоти. Одним з таких бунтівників був полководець Роман Діоген. Імператриця прийняла щодо нього рішення, яке могло б здатися дивним. Після розкриття змови Євдокія не тільки помилувала Діогена, але й вступила з ним у шлюб. Пселл у “Хронографії” засуджує її за це. Пояснюючи її вчинок, Пселл вдається до типової для нього риторики з приводу мінливості характеру, над якою людина не владна⁶⁸. Серед його докорів особливо впадає в око те, що він представляє Євдокію жертвою пристрасті до Романа. Відзначимо, що в історіографії зустрічається саме таке трактування поведінки Євдокії. Однак ці міркування Пселла перебувають у відвертій суперечності з його ж розповіддю про зміст його розмови з Євдокією напередодні вступу в новий шлюб. У цій бесіді Євдокія висловила занепокоєння з приводу стану справ у країні: “Ти не уявляєш, в якому занепаді і розладі державні справи, війни спалахують одна за одною, весь схід спустошують варварські орди, як тут не бути біді!”⁶⁹.

Звідси можна зробити висновок, що Євдокія зважилася на цей шлюб, тверезо оцінюючи політичне становище країни і розуміючи, що необхідно протистояти набігам кочовиків. Мабуть, тому вона вибрала в чоловіки “полководця”. Слід додати, що Пселл говорить про якихось “злих радників”, що порадили імператриці вийти за Романа Діогена⁷⁰. Ці слова Пселла також суперечать попереднім заявам про те, що Євдокія, вступаючи в цей шлюб, керувалася виключно пристрастю. Здається, що причиною нарікань Пселла можна вважати насамперед те, що Євдокія не порадилася з ним. Зробила вона це свідомо, вочевидь, припускаючи протидію з боку Йоанна Дуки і Пселла.

Наступні події показали, що Євдокія обрала людину, яка прагнула вирішувати поставлені перед імперією проблеми. Прийшовши до влади, Роман IV організував кампанії в Сирії і Малій Азії, які були спрямовані на те, щоб стримати натиск кочовиків. Роман проводив реформи в цивільній сфері, спрямовані на економію коштів: скоротив витрати на церемоніали суду, зменшив виплати придворній знаті, значно знизив витрати на прикрасу столиці. Ці заходи виглядають розумними в умовах боротьби із зовнішніми ворогами і в зв’язку з необхідністю утримувати військо, здатне дати їм відсіч⁷¹. З “Історії” Атталіата відомо, що Роман

⁶⁸ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Eud. Rom. 5.

⁶⁹ *Ibid.*, Eud. Rom. 6.

⁷⁰ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Eud. Rom. 5.

⁷¹ *История Византии...*, с. 233–235.

боровся з корупцією та зловживаннями у війську (що зробило його популярним серед провінційної військової знаті), намагався налагодити дисципліну серед найманців і реорганізувати імперське військо в цілому⁷².

Пселл не вдається до об'єктивного аналізу правління Романа IV. Єдиною чеснотою цього імператора Пселл вважає його солдатську мужність. При цьому історик обмовляється, що Роман був неуком у військовій справі та як полководець був гідний жорстокого осміяння. Треба визнати, що Роман, незважаючи на вжиті ним заходи, дійсно хибно оцінював стан візантійських збройних сил, які були занедбані за його попередників, особливо за Константина X Дуки. Йому також не вдалося вчасно провести модернізацію зброї і тактики візантійської армії.

При оцінці опису Пселлом правління цього імператора слід враховувати міру залученості самого історика до описуваних подій. Роман фактично зруйнував плани Пселла звести на престол Михаїла Дуку, сина Константина X Дуки. Саме цим зумовлене вороже ставлення історика до Романа і упередженість при описі його правління. Бажанням обілити в очах нащадків рід Дук обумовлене і замовчування Пселлом подій при Манцикерті. Ні слова не повідомляє історик про зрадницьку роль Андроніка, сина кесаря Йоанна Дуки, який кинув Романа на полі битви. Між тим, цей факт дуже важливий у контексті бажання сім'ї Дук дискредитувати імператора і повернутися до активного управління державою. Полонення імператора після цієї катастрофи було використане "антиромановою" партією для того, щоб повернути владу сину Євдокії.

Опис цього правління не має аналогій у "Хронографії". Він відрізняється особливою тенденційністю і за жанром наближається до пєсогосу (ψσόγος; риторичний твір, який має на меті згнєбити певну особистість). Характерно, що Пселл під час опису правління Романа навіть і не намагався застосувати до нього свою "модель". Ігноруючи державну діяльність Романа, Пселл зображує його як вкрай неспроможного володаря. Історик не приховував свого ворожого ставлення до Романа, і, коли постало питання про те, що робити з імператором, який спромігся звільнитися з полону і збирався повернутися на престол, автор "Хронографії" висловився гранично ясно: "...Романа треба позбутися, в межі царства не пускати, а також всюди розіслати указ про відсторонення його від влади"⁷³.

Аргументом на користь того, що оцінка Пселлом Романа Діогена вкрай суб'єктивна, служить думка про цього монарха Михаїла Атталіата.

⁷² Michael Attaleiates, *Historia*, σ 103–104.

⁷³ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Eud. Rom. 27.

Цей історик ставився до Романа Діогена з симпатією і висловлював співчуття до поваленого імператора, якого осліпили⁷⁴. Сучасний грецький вчений Д. Кралліс переконливо показав у своїй статті, присвяченій порівняльному аналізу описів Михаїлом Атталіатом і Михаїлом Пселлом правління Романа, що Атталіат, уважний читач “Хронографії”, вступив з її автором у справжню полеміку. Полеміка ця, за його слухним спостереженням, є свідченням “широкої політичної і культурної суперечки”, яка не просто мала місце на сторінках історичних праць, але й характеризувала придворне життя і визначала відносини між візантійськими інтелектуалами⁷⁵.

Після смерті Романа здійснилось Пселлове прагнення – на престол був зведений син Константина Дуки, Михаїл VII. Опис Пселлом правління цього імператора являє собою набір нестримних вихвалянь на його адресу. Справжній захват у Пселла викликає його “неперевершений розум і ... досвід у державних справах”⁷⁶. Читач, однак, не знайде опису будь-яких державних заходів або перетворень цього імператора. Єдиним натяком на державну діяльність Михаїла є дифіраμβ його фінансовому хисту. Цей імператор, за Пселлом, був особливо вправним у галузі податкового обкладення і розумного вживання казенних грошей. У заслугу імператору також ставиться володіння технічною стороною монетної справи. “Рідкісний розум” імператора виявився ще й у тому, що він переклав усі обов’язки, пов’язані з військом, на плечі свого дядька, кесаря Йоанна Дуки. Особливу увагу приділив Пселл освітньому рівню Михаїла, наставником якого він був. Його вихованець охоче читав книги з усіх наук, був блискучим ритором, любив філософію і діалектику, так що часом перевершував і самого вчителя⁷⁷.

Правда, однак, полягає в тому, що цей імператор взагалі не керував державою. Справами в державі займалися Михаїл Пселл і Йоанн Дука. На самому початку правління вони були головними політичними фігурами Візантії. Однак незабаром Михаїл VII став все більше довіряти своєму міністру фінансів Никифориці. Останній з’явився при дворі завдяки Йоанну Дуці, який закликав його з посади судді Еллади і Пелопоннесу як людину, відому своїми талантами державного діяча. Вже у 1073 р. енергійний Никифориця віддав Йоанна від двору. І хоча в 1074 р. Михаїл

⁷⁴ Michael Attaleiates, *Historia*, σ. 99.

⁷⁵ D. Krallis, *Attaleiates as a Reader of Psellos*, Reading Michael Psellos; [ed. Ch. Barber, D. Jenkins], Leiden; Boston 2006, p. 167.

⁷⁶ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Mich. 1–2.

⁷⁷ *Ibid.*, Mich. 2; Mich. 4; Mich. 10.

змушений був покликати його з тим, щоб він очолив імператорську армію і вирушив у похід до Малої Азії проти бунтівних нормандських найманців, кар'єра Йоанна незабаром закінчилася. Він був переможений, захоплений у полон, а згодом використаний бунтівниками в якості претендента на імператорський престол. Однак він знову зазнав поразки і був змушений імператором постригтися у ченці. Звідси ясно, що, всупереч заяві Пселла, керувати військовими справами Йоанн Дука не міг.

Пселл усвідомлював, що стан справ в імперії був вельми сумним. За таких обставин він підкреслював такі якості Михаїла, як “твердість ... душі, непохитність вдачі”, що нібито вберегли імперію від катастрофи⁷⁸. Жодних відомостей про те, що саме відбувалося в імперії, Пселл, однак, не дає. А між тим, часи Михаїла VII були періодом важкої зовнішньополітичної кризи імперії. Після поразки при Манцикерті в 1071 р. турки-сельджуки фактично без перешкод могли проникати до Малої Азії. В Італії нормани взяли Барі – останній оплот візантійського панування на півострові – і почали наступ на Балкани. У 1072–1073 рр. Західна Болгарія була охоплена повстанням⁷⁹. Одночасно посилювався тиск на Візантію з боку кочових народів – печенігів і угрів. В середині країни було зроблено декілька спроб узурпувати імператорський престол (Нестор –1073 р.; Філарет Врахемій – 1071–1078 рр., вже згадуваний кесар Йоанн Дука – 1074 р.)⁸⁰. Пселл лише невизначено констатує, що досить “тяжко довелося Михаїлу і на сході, і на заході”. При цьому він не забуває відзначити, що “початок всіх нещастя поклали його попередники”⁸¹.

Господарське становище країни було дуже важким, так що Никифориці, імені якого в “Хронографії” Пселл навіть не згадує, довелося в черговий раз вишукувати способи збільшення податкових надходжень. Саме він, а не імператор, який сидів склавши руки, запроваджував жорсткі заходи для поповнення казни і намагався встановити державну монополію на хлібну торгівлю. Зменшення модія зерна на один пінакіон (πινάκιον) при збереженні старої ціни викликало широке обурення, а імператор Михаїл увійшов в історію з образливим прізвиськом Паралінак, що означає “мінус чверть” (Παραπινάκης; пінакіон – міра об'єму⁸²). Податкова політика Никифориці спричинила низку повстань.

⁷⁸ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Mich. 7.

⁷⁹ Г.Г. Литаврин, *Болгария и Византия в X–XII вв.*, Москва 1960, с. 402.

⁸⁰ *История Византии*, с. 237.

⁸¹ Μιχαήλ Ψελλός, *Ibid*, Mich. 7.

⁸² С. Morrisson, *La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle*, Travaux et memoires 6 (1976) 5–6.

Багато місця в описі правління Михаїла VII займають дифірамби глибокому розуму і високій освіченості імператора, що не витримує критики. Цілком можливо, що Михаїл VII прихильно ставився до наук, але навряд чи він досяг якогось успіху на цьому терені. В літературі навіть існує думка, що він, можливо, був “тугодумом”⁸³. Тому іншим візантійським історикам (Михаїлу Атталіату і Продовжувачу Скилиці) варто було б за-суджувати Михаїла Пселла не за те, що він витратив багато часу “на поетичні заняття імператора”, а за те, що він свідомо привів до влади непридатного державного діяча⁸⁴.

Пселл не міг не усвідомлювати, що Михаїл не був людиною видатного державного розуму, і попри це, називає його таким. Гіперболізація чеснот Михаїла VII доводиться Пселлом майже до абсурду, коли він заявляє, що вся його “історія”, тобто “Хронографія” була написана, щоб “дїзналися люди, що є на світі характер істинно божественного складу, що перевершує відому нам людську природу”⁸⁵. Чи можна пояснити цей пафос тим, що Пселл писав про свого власного учня? Безумовно, це було одним з факторів, проте справа, на наш погляд, була не тільки в цьому.

Як вже згадувалося, з приходом до влади Никифориці Пселл і його “партія” почали стрімко втрачати колишнє значення при дворі. Після того, як найближчий соратник Пселла, кесарь Йоанн Дука, був змушений повернутися у свої володіння, Пселл залишався при дворі як “вчений співрозмовник” імператора. Історик, мабуть, розумів хиткість свого становища і тому вирішив вдатися до випробуваного способу – написати панегірик правлячому імператору. Пселл, перебуваючи в критичній ситуації, відступив від неодноразово декларованого ним на сторінках “Хронографії” принципу поділу жанрів “історії” і “енкомія” і включив вихваляння Михаїлу VII в свій історичний твір. Метою цього було звернути на себе увагу імператора і спробувати утриматися біля трону хоча б у якості придворного філософа, якщо не його радника. Не випадково ж лейтмотивом цього опису є любов і прихильність учня до свого наставника, захоплення милостями, наданими історичу монархом.

Таким чином, опис Пселлом правління Михаїла VII (як, втім, і попереднього володаря) погано вписується в загальну картину “Хронографії”. За жанром цей фрагмент є своєрідним енкомієм. Показово, що, у той час, як для правління Романа Діогена “соціологічна модель” не

⁸³ *Oxford Dictionary of Byzantium...*, vol. I, p. 1366.

⁸⁴ Michael Attaleiates, *Historia*, σ. 220.

⁸⁵ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Mich. 1.

застосовується взагалі, то для часу правління Михаїла вона використовується, але лише декларативно. Не маючи матеріалу для вихвалання конкретних прикладів державної діяльності Михаїла, Пселл наділяє його винятковими здібностями і любов'ю до наук. Саме ця якість стає головною підставою для створення образу “ідеального правителя”.

Пселл не був наївною людиною і не міг не розуміти, що самі по собі любов до наук і милостивий характер на практиці зовсім не були запорукою успішного правління. В “Хронографії” він відзначив низку імператорів, які не блищали своїм культурним рівнем, але правили досить ефективно. Основний мотив і загальний тон написання цієї частини “Хронографії” обумовлені насамперед особистими, прагматичними міркуваннями історика. Прагнучи зберегти своє становище при дворі та підкреслити свою роль у формуванні особистості імператора, він наділив його такими дорогими його власному серцю, хоча й не властивими Михаїлу VII, якостями інтелектуала.

Таким чином, політичне мислення Михаїла Пселла зовні дуже нагадує образне мислення майстра художнього слова. Ця образність, яка живиться античністю, обрамляє у Пселла абсолютно нові політичні реалії. Спираючись на античні ідеї, візантійський автор конструює схематичну модель, яку намагається застосувати при оцінці майже кожного окремого правління. Ця логічна схема у Пселла виділена цілком чітко і включає цивільні справи, податкову політику, турботу про військо. Цей стереотип доповнюється у нього модифікованою ідеєю Платона про те, що правителю повинен допомагати радник-філософ.

Виконаний вище аналіз застосування Пселлом цієї логічної конструкції, своєрідної “соціологічної моделі”, виявляє подвійність його позиції. Прагнення автора “Хронографії” прикладати до правлень імператорів свою схему і таким чином бути об'єктивним залишається на рівні декларації про наміри, а в якості головного критерію оцінки виступають його соціально-політичні уподобання. Симпатії Пселла, як впливає з тексту його головного історичного твору, на стороні столичної чиновної бюрократії. Зіштовхуючись на сторінках “Хронографії” з дійсними політичними уподобаннями історика, його “соціологічна модель” не працює. Втім, залежність між оцінками Пселла і його системою цінностей виявляється опосередковано. Не можна сказати, що історик характеризує позитивно всіх імператорів, що спиралися на чиновно-бюрократичні кола, проте він у кінцевому рахунку оцінював негативно тих імператорів, які спиралися на верстви суспільства, йому чужі (провінційна військова

знать і торгово-ремісничі прошарки). Можна говорити про певну залежність – чим гірше ставився Пселл до імператора, тим менше дбав він про послідовне застосування “моделі” (найбільш виразно це видно на прикладі опису правління Романа IV Діогена).

Додамо, що майже в кожному з правлінь Пселл згадував про ставлення правителя до наук. Цей компонент є найбільш декоративним елементом його “моделі”. Він обумовлений, насамперед, його світосприйняттям інтелектуала і уявленням про важливість освіченості для нього особисто. При цьому історик бачив незастосовність на практиці своєї вимоги до культурного рівня правителів.